

УДК 37.013.73 : 392.3

Евристичний потенціал української традиції в ресурсній моделі модернізації практик родинного виховання

І.І. ДОРОЖКО

Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С.Сковороди, м. Харків, Україна,
E-mail: psychotherapy16@gmail.com

Авторське резюме

Справжнє родинне виховання є глибоко національним за сутністю, змістом, характером та історичним покликанням. Закономірно, що різні ознаки, якості людей, залежно від їхньої національної приналежності, потрібно виховувати неоднаковими, уніфікованими для багатьох народів, націй, а навпаки, різним змістом, засобами і методами виховної роботи, які виробилися в кожній нації протягом віків і які є складовою та невід'ємною часткою її самобутньої матеріальної і духовної культури.

Родинне виховання, що здійснювалось у рідній українській традиції характеризується передусім формуванням людських якостей, необхідних для відстоювання свободи, власної гідності, справедливості. Але інструментами для цього проголошуються віра, надія, любов, а також краса як універсальна характеристика українського національного буття.

Сімейне виховання є важливим методом духовного оновлення українського суспільства, важливою складовою є емоційна сфера. Це ефективний спосіб формування почуття, особливо любові до рідної землі. Формування патріотизму є спільним завданням політичного та сімейного виховання в момент швидкої глобалізації та інституціоналізації локальних просторів, де мають місце гібридні форми виховання і освітніх практик.

Отже, евристичний потенціал української традиції як ресурсу модернізації практик родинного виховання дозволяє більш повно визначити функціональний потенціал родинного виховання у сучасних соціокультурних контекстах.

Ключові слова: філософія виховання, нація, родина, виховання, батьки і діти, українська традиція, функціональний потенціал, соціокультурний контекст.

The heuristic potential of ukrainian traditions in the resource model of modernization practices family education

I.I. DOROZHKO

Kharkiv national pedagogical university H.S.Skovoroda, Kharkiv, Ukraine,
E-mail: psychotherapy16@gmail.com

Abstract

Real family education is a deeply national in nature, content, character and historical vocation. It is natu-

© I.I. Дорожко, 2014

ral that various features, quality people, depending on the nationality of the people necessary to bring up not the same, unified for many people, nations, but rather different sense, means the methods of educational work that developed in every nation for centuries and are component and integral part of its original material and spiritual culture.

Family upbringing is a significant method of spiritual renovation of Ukrainian society as far as its important constituent is emotional sphere. It is an effective way of feelings formation, especially love for native land. Formation of post conventional patriotism is a common task of political and family education at the time of rapid globalisation and institutionalization of local spaces where hybrid forms of upbringing and educational practices take place.

Thus, the heuristic potential of Ukrainian tradition as a resource modernization practices family education makes better define the functional potential of family education in contemporary sociocultural contexts.

Key words: philosophy of education, nation, family, education, parents and children, the ukrainian tradition, functional potential, sociocultural context.

Постановка проблеми. Справжнє родинне виховання є глибоко національним за сутністю, змістом, характером та історичним покликанням. Закономірно, що різні ознаки, якості людей, залежно від їхньої національної приналежності, потрібно виховувати неоднаковими, уніфікованими для багатьох народів, націй, а навпаки, різним змістом, засобами і методами виховної роботи, які виробилися в кожній нації протягом віків і які є складовою та невід'ємною часткою її самобутньої матеріальної і духовної культури.

Саме тому, без історичної пам'яті родинне виховання втрачає свою буттєву укоріненість, а дитина – культурну, національну та транс-темпоральну ідентичність. Історична пам'ять є важливою умовою забезпечення когерентності між суспільним ідеалом та суспільно визнаною метою родинного виховання у суспільстві ризику, яка полягає у формуванні соціально відповідальної, всебічно і гармонійно розвинутої особистості, громадянина і патріота. Родинні традиції і родинні династії існують також через включення історичної комунікації. Сенси якої зберігаються у пам'яті членів родини.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз досліджень показав, що українська філософська традиція, починаючи з філософії Київської Русі, характеризується акцентуванням морально-духовного змісту виховання взагалі і родинного зокрема. Основні сенси батьківських «Повчань» Володимира Мономаха своїм дітям, витримані у дусі християнської етики, набули подальшого розвитку у філософському вченні Г. Сковороди, де філософсько-виховна складова має потужний евристичний потенціал, активізація якого відповідає викликам суспільства ризику.

Мета дослідження. Національні культурні традиції та рідна мова є матрицею родинного виховання. Опора на національні традиції у родинному вихованні посилює вплив батьків на дитину, навчає сприймати інтереси національного цілого як власні. Необхідно дослідити евристичний потенціал української традиції в ресурсній моделі модернізації практик родинного виховання.

Виклад основного матеріалу. У філософській спадщині Г. Сковороди родинне вихован-

ня розглядається у контексті християнської етики, але не в тому її спрощеному вигляді, як вона постає у Володимира Мономаха. Звернемо увагу на такий момент. Володимир Мономах мав родину, але безпосередньо і систематично не займався родинним вихованням. Його початки радше мають форму заповіту. Їх можна також вважати зверненням до молоді генерації. У Сковороди такі звернення втрачають свій апелятивний характер і стають складовою частиною його живої етики. Славу українського Сократа він здобув через мистецтво діалогу, який є водночас філософською рефлексією, байкою або дружньою розмовою, яка була улюбленою формою його філософування. Сковорода не мав власної родини, але гостро відчував її проблеми духовного характеру, спричинені експортом філософії Просвітництва.

Передусім треба зазначити, що у своїй філософії родинного виховання він вимагає відповідального ставлення дітей, які можуть бути як «добре», так і «зле» народженими. Ризики стартової позиції і небезпеки хибних виховних стратегій відчуються у листах Г.Сковороди М. Ковалинському, якого він сприймав як свого духовного сина. Родинне виховання у Г. Сковороди є справжньою школою життєтворчості, де головними орієнтирами виховання виступають християнські чесноти, передусім віра, любов, краса, вдячність. Де серце людини – центральний об'єкт виховання моральних якостей особистості, зокрема чесноті, мудрого милосердя, справедливості, мужності, стриманості, зневаги до земних спокус тощо. Як вважав Г.Сковорода, серце людини взаємодіє з думкою і силою (волею), тому його виховання на фундаменті національних та загальнолюдських добродієв – запорука істинного виховання. Виховання волі людини, без чого неможлива єдність думки, слова, дії, необхідний органічний елемент родинного виховання Г.Сковороди. При цьому міжпоколінна справедливість забезпечується дотриманням екзистенційно значущих людських якостей (доброта, довіра, вдячність, радість).

Нагадаю, що родина для нього, як і в ранній західноєвропейській філософській традиції, – це передусім дім. Повернення додому – це один з улюблених мотивів Г.Сковороди. Дім у філосо-

фії Сквороди є символом відкритої світові родини. Вона не привласнює і не прив'язує до себе дітей, а ставить їх на шлях самостійного життя з перспективою можливого повернення додому. Тут сама собою напрашується паралель з великим сучасником Сквороди – І. Кантом.

Як великий представник Просвітництва І. Кант також відстоював ідею про всемогутність виховання, мав недовіру до таких агентів виховання, як родина і держава. Перші, за Кантом, будуть виховувати дитину для дому, а другі – для держави, забуваючи про саму людину.

На відміну від Канта, Скворода довіряє «дому», тобто символу родини і простору родинного виховання. Але ця довіра ґрунтується на впевненості у виховному потенціалі християнської доброчинності. Людина у Сквороди стає особистістю через те, що вона свідомо визначає своє ставлення до навколишнього. Вона є особистістю, оскільки має своє обличчя, але вона має і своє серце. «Філософія серця» Г.Сквороди переконує, що серце перебуває у стані постійного руху відповідно до своєї природи, а по суті – воно «нейтральне». При народженні дитини серце за своєю суттю є нейтральним, воно само по собі ні добре, ні зле, ні істинне, ні хибне. За Г. Сквородою, серце може рухатися в двох протилежних напрямках: до добра або зла, до правди або брехні. Нейтральним серце перестає бути внаслідок сімейного, шкільного або громадського виховання. Сімейне, шкільне, громадське виховання зумовлюють рух серця до добра або зла, до правди або брехні. Г.Скворода виокремлює «два серця», а саме йдеться мова про перехід від одного стану до іншого. Два серця як неподільна, але роздвоєна єдність становлять єдине ціле – саму суть людської особистості [9, с.652]. Г. Скворода надавав особливого значення саморозвитку, самопізнанню та самовихованню особистості, вважаючи їх основними засобами духовного розвитку і морального самовдосконалення. Основою родинного виховання у Сквороди є ідея сродності, яка має потужний виховний потенціал.

Засобами родинного виховання, яким гуманістичним воно не було б, важко розкрити смисли сродності, бо на практичному рівні вони вже перестають бути універсальними і перетворюються на індивідуальні орієнтири «вдалого життя», яке є метою усякого виховання, в тому числі й родинного. Сродність праці визначається тут не умоглядно, а через активно-діяльне самопізнання. Якщо звернутися до основних принципів трудової етики Г.Сквороди – «спорідненої праці» і «рівної нерівності», то це передусім вираження у завершеній формі стихійного народного світосприйняття на основі споконвічної культурно-моральної традиції вільної улюбленої праці, що тільки і забезпечує щасливе існування. А розпізнати «споріднений» тип діяльності можна лише на підста-

ві споглядальної саморефлексії, яка, до того ж сьогодні, як ніколи, актуалізується у соціально-політичному та соціально-педагогічному сенсах. Г.Скворода першим в українській філософській традиції обґрунтував гуманістичний принцип природовідповідності виховання. Ідею природовідповідності Г.Скворода сам втілював у своїй життєдіяльності. Філософ підкреслював, що в кожній дитині з народження закладено природою здібності, властивості до певної діяльності, тобто таємний «закон сродності» [9].

Основні методологічні принципи родинного виховання, які розподіляються на моральні екзистенціали духовного буття (добро і любов), раціонально-вольові основи (істина, свобода і творчість) та естетичні форми (краса), розроблені в українській козацькій системі виховання. Козацьке родинне виховання забезпечувало реалізацію ідей та засобів козацької духовності, народної педагогіки, національних традицій і звичаїв, здобутків християнської моралі.

Нагадаю, що ідея родинного виховання в українському соціумі набуває особливої актуальності у ХІХ столітті, і, на мою думку, обумовлений такий інтерес відродженням інтересу до вивчення народної творчості.

Яскравим принципом є принцип родинного виховання, започаткований матір'ю Лесі Українки - Ольгою Петрівною Косач (1849 – 1930), яку вважають головним натхненником і, можна сказати, першим українським організатором національного виховання. Основне завдання, яке вона ставила перед собою, – виховання високого рівня громадської національної свідомості у своїх дітей. Національне виховання проводилось нею на тлі досить глибокого ознайомлення із світовою культурою. При цьому приділялася увага не лише інтелектуальним питанням виховання, але й трудовому. Розуміючи що родинне виховання – перша природна і постійно діюча ланка національного виховання, вона вважала, що не можна домогтися значних змін у подальшому громадянському вихованні без докорінного поліпшення родинного виховання.

Саме в сім'ї закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного самовідчуття і світорозуміння. Національний характер впливає саме із способу і роду виховання, що отримує людина з перших років свого життя. Зрештою, за Р.Бенедіктом, культурні впливи, що передаються через родину формують ментальність тих чи інших народів. Інакше кажучи, риси, типові для даної нації, зумовлені духом родини, який сам зумовлений усією соціальною структурою і культурою спільності.

Безперечно, тип родинного виховання залежить від культурної атмосфери, від ідеології та структури суспільства, ментальності батьків та має вирішальний вплив на ранню етносоціалізацію дитини. У тому числі і на формування

у ній глибинної верстви етнокультурної ідентичності та специфічних внутрішніх емоційних структур досвіду та етнопсихічних наставлень.

Важливим фактором у дослідженні теорії і практики сімейного виховання в Україні другої половини ХІХ ст. є врахування структури народонаселення України, соціальних і етнічних показників [11; 12].

Використовуючи матеріали книг перепису населення, А.Єфименко намагалась розкрити сутність дворового землеволодіння, простеживши ідентичність його розвитку на Україні та в Росії. Дослідженням даної проблематики займалися М. Ковалевський, І. Лучицький, Д. Багалій. З даного питання велись гострі дискусії. Зокрема, А. Єфименко довела, що руйнація дворощ привела до розвитку аграрних та грошових відносин [8].

Аналіз окресленої проблематики свідчить, що питання залишається недостатньо вивченим у площині еволюції сімейних стосунків та родинного виховання дітей різних соціальних груп українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Порівняно ранній розвиток капіталістичних відносин уже наприкінці ХVІІІ століття сприяв остаточному розпаду великої сім'ї і розукрупненню розширеної. Остання стадія цього процесу – автономізація (відокремлення подружніх пар не тільки від розширених, а й від простих сімей) особливо інтенсивно відбувалася з середини ХІХ століття.

У ході цього процесу в рамках малої сім'ї почала утворюватися найпростіша форма – мала сім'я в її чистому вигляді, тобто нуклеарна (від слова «ядро»); нині вона є найпоширенішою. До її складу входять дві послідовні, кривно пов'язані генерації: батьки та неодружені діти.

У ХІХ столітті найбільшого сенсу набули економічні основи шлюбу. Урізноманітнюються форми укладання шлюбних угод, оскільки економічний розвиток окремих українських земель, що входили до складу різних держав, був неоднаковий, відрізнялись вони правовими аспектами.

Шлюбна угода обов'язково передбачала наявність посагу. Він складався з двох частин: скрині та худоби. У ХІХ ст. став обмежуватися «скринню» (постіль, білизна, рушники). Щодо «худоби» (вона включала і худобу, і гроші, і землю), то через обезземелювання селян вона не завжди включалася до шлюбної угоди.

У зв'язку з поширенням відхідництва почали надавати меншого значення взагалі наявності у молодих землі чи худоби. Але якщо ці умови становили окремі пункти угоди і не виконувалися, то угода розривалася, а свати повертали дарунки, зроблені під час заручин. У ХІХ столітті місцем дошлюбного знайомства і спілкування молоді, укладання шлюбних угод на території України стають ярмарки, на які

з'їжджалися жителі навколишніх сіл. Дорослі спеціально привозили туди своїх дорослих синів і дочок на виданні, а також виготовлені ними речі. Такий товар слугував найкращою для них характеристикою.

Із часом традиційні умови шлюбної угоди відживали, поступаючись грошовим сплатам; трансформувалася і посаг, що тепер складався з «постілі» та «віна». Роль посага зростала, оскільки він нерідко залишався єдиною формою приданого, до нього лише іноді батьки додавали гроші, худобу, а коли була можливість – і землю. По суті це було зменшене придане, що називалося приданком.

Відповідно до тих чи інших соціально-економічних умов, ця закономірність мала різні регіональні прояви. А саме на Волині не обов'язково було наділяти землею молоду, більшого значення надавали посагу. Іншою була картина у районах, підпорядкованих Австро-Угорщині з її найконсервативнішою системою землеволодіння і землекористування. Складність економічного становища відбилася на пріоритеті шлюбних угод. Одруження з безземельним там називали «шлюбом на вітер». Звідси й молодь не брала участі у змовинах. У змовинах мова йшла не про любов, а про землеволодіння.

Для інших регіонів України усунення молодих від участі у шлюбних угодах було характерним. Наприклад, на Поділлі укладанню угоди передували вивяди – обрядова акція з визначенням матеріального становища судженої. Функцію розвідника виконував старший родич парубка – сватач, він шукав наречену, за яку давали більше землі. Після цього батьки молодих сходилися на змовини, але справа тим не закінчувалася. Щоб отримати інформацію про добробут сватів, робили ще й оглядини, а після цього могли засилати старостів [3; 4].

Тривалий час існуючі господарські міркування при укладанні шлюбу позначалися на певній обмеженості кола вибору шлюбного партнера, тобто соціальній ендогамності шлюбу. Майже до ХІХ ст. побутував звичай обирати супутника життя у своєму селі або найближчих селах.

Обираючи гідну для свояцьких зв'язків родину (як правило, подібну в соціальному відношенні), розв'язували і проблему вибору обранця рівного за соціальним станом.

Право українців обмежувалось укладанням нерівноправних шлюбів, перш за все між багатими та бідними. Таким чином, заможні господарі неохоче родичалися з біднотою, але й бідні селяни так само вважали за краще вибрати собі пару серед рівних. Інколи, щоб поліпшити матеріальний стан родини, батьки віддавали дітей у матеріально забезпечену сім'ю.

Одним із наслідків укладання нерівних шлюбів було приймацтво – поселення зятя в господарстві тестя. В Україні можна виділити такі

види приймачтва: за волею батьків, за бажанням, за запрошенням. Перший вид приймачтва передбачав меркантильні міркування батьків, зять потрапляв в економічну кабалу до тестя. І тільки після десяти років співжиття він діставав право на одержання певної частини майна.

В інших районах України найпоширенішим було приймачтво за запрошенням. Зять запрошували в родину дружини особливо тоді, коли там не було синів або ж коли вони були малими, а сім'ю очолювала удовиця. В останньому випадку зять виступав як голова родини, одержуючи певні права на майно, яке належало батькам дружини. У більшості губерній України (насамперед Київській, Полтавській, Харківській) приймак вважався ніби усиновленим і його прирівнювали в майнових правах до інших членів родини [7, с. 180].

В усіх національних справах, підкреслює Н.Дейвіс, визначальним фактором виступає свідомість. Національність існує у психіці людей. Національності поза психікою людини не існує і не може бути. Вона трактується, як спосіб дивитися на себе. Чуття національності, національні гордоці, свідомість – не просто прикмети нації, а її найглибше єство, її сутність [2].

Своєрідність об'єктивних умов України зумовила різновариантність шлюбу. Можна відзначити такі його форми: за згодою (договором, домовленістю), уходом, уводом, на віру. Перший варіант шлюбу вважався законним, інші – незаконними, оскільки вони не вписувалися в систему державного права та релігійних канонів. Виховний процес у своєму історичному поступі завжди певним чином був пов'язаний з тією філософською проблематикою, яка осмислювала на відповідному світоглядному рівні ставлення людини до світу, сутність культури, вихідні цінності буття людини в світі, співвідношення її свободи і відповідальності, форми й типи людської ментальності, відношення людини до сім'ї, внутрісімейні взаємини [1, с. 5].

Сквородинівська кордоцентрична традиція знайшла продовження в антропологічно орієнтованих концепціях виховання К. Ушинського і С.Русової, які вважали гарантією успішності родинного виховання в опорі на його антропологічне підґрунтя. К.Ушинського як освітнього філософа характеризує демократизм, у поєднанні народних та православних культурних традицій, обґрунтуванні антропологічного підходу у дослідженні та розробці педагогічних явищ [10, с.282].

На перший погляд, у сквородинівську традицію не вписується філософія родинного виховання А. Макаренка, але при більш детальному розгляді його філософії виховання можна зробити висновок, що він також був сквородинівцем і реалізував ідею сродності у нових соціокультурних контекстах і реаліях тоталітарного суспільства, не втрачаючи при цьому сердечності і людяності.

З приводу виховання дітей є прекрасні слова А. Макаренка у роботі «Методика виховної роботи». А. Макаренко висуває питання: «Чому люди зі здоровим глуздом, які можуть добре працювати, вчитися, навіть здобули вищу освіту, - отже, з нормальним розумом і здібностями, громадські діячі, які можуть керувати цілою установою, відомством, фабрикою або якимсь іншим підприємством, які вміють з дуже різними людьми підтримувати нормальні стосунки, і товариські, і дружні, і які завгодно, - чому ці люди, зіткнувшись із своїм власним сином, стають людьми, нездатними розібратися у простих речах?». Відповідь на перший погляд нескладна, але сутність має реальні підстави. А.Макаренко відповідає: «Тому що вони в цьому випадку втрачають той здоровий глузд, той життєвий досвід, той самий розум, ту саму мудрість, якої вони набули за своє життя. Перед своїми дітьми вони опиняються як люди «ненормальні», нездатні розібратися навіть у незначних питаннях. Чому? Виявляється, єдина причина – любов до своєї дитини. Якщо точно визначити наш висновок, то доведеться просто і прямо сказати: любов вимагає дозування, вимагає міри» [6, с. 284].

Так само, як і Г. Сковорода, А. Макаренко був Просвітником, але не сократівського типу, а радше пізньомодерною версією самого Сковороди. Те ж саме можна сказати і про філософію виховання В.Сухомлинського, в якій кордоцентрична традиція простежується ще більше, ніж у Макаренка. Обидва вони вважали, що для успішного здійснення родинного виховання необхідна педагогічна просвіта батьків. В. Сухомлинський доповнює це вимогою формування культури почуттів засобами родинного виховання [5].

У педагогічній практиці В. Сухомлинського існувало правило: яким би страшним не було горе дитини, необхідно намагатися побачити в ній людину, що потребує допомоги та порозуміння. Питання справжньої любові він вбачає у щоденній боротьбі за людину, бо справжня любов – це безперервна праця духовної складової, яка потребує багато моральних, фізичних сил. В. Сухомлинський розвивав ідеї Ж.-Ж. Руссо, щиро вірив у «добре начало» людини. В свою чергу звернення до української, передусім сквородинівської традиції, дозволяє надати західним філософсько-освітнім конструктам української артикуляції. Хочеться звернути увагу на той факт, що ідеї таких визнаних у всьому світі сучасних українських педагогів, як А. Макаренко і В.Сухомлинський, дали поштовх концептуальному оновленню західних моделей родинного виховання. На це, зокрема, вказує відомий німецький філософ П.Слотердайк в одній із своїх останніх праць з красномовною назвою «Ти мусиш змінитись».

Висновки. Таким чином, родинне виховання, що здійснювалось у рідчизні української

традиції характеризується передусім формуванням людських якостей, необхідних для відстоювання свободи, власної гідності, справедливості. Але інструментами для цього проголошуються віра, надія, любов, а також краса як універсальна характеристика українського на-

ціонального буття. Отже, евристичний потенціал української традиції як ресурсу модернізації практик родинного виховання дозволяє більш повно визначити функціональний потенціал родинного виховання у сучасних соціокультурних контекстах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
2. Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс ; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Основи, 2000. – 1464 с.
3. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навчальний посібник / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2005. – 440 с.
4. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу / О. М. Кравець. – К. : Наукова думка. – 1966. – 196 с.
5. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. пос. для студ. пед. навч. закл. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Харків, 1997. – 338 с.
6. Макаренко А. С. Методика воспитательной работы / А. С. Макаренко. – К. : Радянська школа, 1990. – 366 с.
7. Наулко В. Культура і побут населення України : навч. посібник / В. Наулко, Л. Артюх, В. Горленко. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
8. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А. П. Пономарев. – К. : Наукова думка, 1989. – 320 с.
9. Сковорода Г. : ідейна спадщина і сучасність / [відп. ред. І. Стогній]. – К. : 2003. – 716 с.
10. Троцько Г. В. Історія педагогіки / [за заг. ред. проф. Г. В. Троцько]. – Харків : ХНПУ, 2008. – 545 с.
11. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX – XX століття) : монографія / В. Л. Федяєва. – Херсон : РІПО, 2010. – 348 с.
12. Федяєва В. Етно-соціальні аспекти сімейного виховання в Україні кінця XIX – початку XX століття / В. Федяєва // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 44-47.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2014

REFERENCES:

1. *Bekh I. D. Vykhovannya osobystosti. (Education of a personality). Kiev, 2003, 344 p.*
2. *Deivis N. Evropa : Istoria. (Europe : history). Kiev, 2000, 1464 p.*
3. *Kravets V. P. Istoria gendernoi pedagogiki : navchalnyi posibnik. (History of gender pedagogy : training manual). Ternopil, 2005, 440 p.*
4. *Kravets O. M. Simeiniy pobut i zvychay ukrainskogo narodu. (Family life and customs Ukrainian people). Kiev, 1966, 196 p.*
5. *Lozova V. I. Teoretychni osnovy vykhovannia i navchannia : navch. pos. dlya stud. ped. navch. zakl. (Theoretical foundations of education and training : training manual for students of pedagogical universities). Kharkov, 1997, 338 p.*
6. *Makarenko A. S. Metodika vospitatelnoy reboty. (Method of educational work). Kiev, 1990, 366 p.*
7. *Naulko V. Kultura i pobut naseleennia Ukraini : navchalnyi posibnik. (Culture and life of population of Ukraine: training manual). Kiev, 1993, 288 p.*
8. *Ponomarev A. P. Razvitie semiy i brachno-semeinikh otnosheniy na Ukraine. (Development of the family and marriage relations at Ukraine). Kiev, 1989, 320 p.*
9. *Stogniy I. Skovoroda G. : ideina spadshchina i suchasnist. (Skovoroda G.: ideological heritage and modernity). Kiev, 2003, 716 p.*
10. *Trotsko A. V. Istoria pedagogiki. (History of pedagogy). Kharkov, 2008, 545 p.*
11. *Fediaeva V. L. Simeine vikhovannia v istorichnii retrospektivi (druga polovyna XIX – XX stolittia) : monografiya. (Family education in historical retrospective (second half XIX – XX century) : monograph). Kherson, 2010, 348 p.*
12. *Fediaeva V. L. Etno-sotsialny aspekty simeinogo vikhovannia v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX stolittia. (Ethno-social aspects of family education in Ukraine end of XIX beginning XX century). 2005, p.44-47.*

Дорожко Ірина Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент
Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди
Адреса: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2
E-mail: psychotherapy16@gmail.com

Dorozhko Irina Ivanovna – PhD in psychological science, associate professor
Kharkiv national pedagogical university H.S. Skovoroda
Address: 2, Bliukhera str., Kharkiv, 61168
E-mail: psychotherapy16@gmail.com